

БЪЛГАРСКА АКАДЕМИЯ НА НАУКИТЕ
ИНСТИТУТ ЗА ИЗСЛЕДВАНЕ НА ОБЩЕСТВАТА И ЗНАНИЕТО
СЕКЦИЯ „СОЦИАЛЕН КОНТРОЛ, ОТКЛОНЕНИЯ И КОНФЛИКТИ“

АНА ПОПОВА

**ДЕФИЦИТИ В СОЦИАЛИЗАЦИЯТА
НА ДЕЦА ОТ СЕМЕЙСТВА
НА РАБОТЕЩИ В ЧУЖБИНА РОДИТЕЛИ**

АВТОРЕФЕРАТ

НА ДИСЕРТАЦИЯ ЗА ПРИСЪЖДАНЕ НА
ОБРАЗОВАТЕЛНАТА И НАУЧНА СТЕПЕН „ДОКТОР“,
СПЕЦИАЛНОСТ „СОЦИОЛОГИЯ“

НАУЧЕН РЪКОВОДИТЕЛ:
ПРОФ. ДСН АННА МАНТАРОВА

СОФИЯ, 2019 Г.

Дисертационният труд е обсъден и насочен за защита на заседание на секция „Социален контрол, отклонения и конфликти” към Института за изследване на обществата и знанието при БАН на 21 февруари 2019 г.

Дисертацията се състои от увод, изложение в три глави, заключение, списък с използвана литература и 3 приложения. Общият ѝ обем е 204 страници, от които 198 страници е основният текст. Цитираните библиографски източници са 159, от които 82 на български език, 71 на английски език и 6 Интернет източника. В текста са включени 5 таблица и 9 фигури.

Публикациите по темата на дисертацията са 3, от които 1 в чужбина.

Защитата на дисертацията ще се проведе на 04.06.2019 г. в Заседателната зала на ИИОЗ (ул. "Сердика" 4) на заседание на избрано от Научния съвет на ИИОЗ жури.

Дисертационният труд е на разположение в библиотеката на Института за изследване на обществата и знанието и при Научния секретар на Института.

СЪДЪРЖАНИЕ

Съдържание	2
СПИСЪК НА ИЗПОЛЗВАНИТЕ СЪКРАЩЕНИЯ	5
СПИСЪК НА ФИГУРИТЕ И ТАБЛИЦИТЕ	6
УВОД	7
Първа глава: СОЦИАЛИЗАЦИЯТА НА ДЕЦАТА ОТ СЕМЕЙСТВА НА РАБОТЕЩИ В ЧУЖБИНА РОДИТЕЛИ В ТЕОРЕТИЧНА ПЕРСПЕКТИВА	11
1.1.Социализация на подрастващите	11
1.1.1.Процесът на социализация: дефиниране, теории и подходи при изучаване на социализацията	11
1.1.2.Видове социализация. Агенти на социализацията	28
1.1.3. Семейството като първичен и основен агент на социализацията в детска възраст	32
1.1.4.Социализация и девиантно поведение	36
1.2.Концептуализация на феномена „транснационално семейство“ (ТНС)	43
1.2.1. Дефиниране на понятието „транснационално семейство	43
1.2.2. Типология на транснационалните семейства	45
1.2.3. Специфика при реализацията на функциите на семейството при транснационалните семейства	47
1.2.4. Рискове при социализацията на децата от транснационални семейства	51
1.2.5 Модел на социализацията на дете от традиционно семейство (с ненарушена конфигурация поради трудова миграция на родител/и) и дете от транснационално семейство	60
Втора глава: СОЦИАЛНАТА МАКРОТРАНСФОРМАЦИЯ В БЪЛГАРИЯ И ТРАНСНАЦИОНАЛНИТЕ СЕМЕЙСТВА	66
2.1. Социалната макротрансформация и нейната специфика в България	66
2.1.1 Социалната макротрансформация като феномен - дефиниране на понятието	67
2.1.2 Социалната макротрансформация в България	70
2.2 Социалната политика в условията на макротрансформацията в България	74
2.2.1 Дефиниране на социалната политика	74
2.2.2 Предизвикателства и възможности пред социалната политика в условията на социалната макротрансформация в България	81
2.3 Транснационалните семейства като значим социален феномен в България	86

2.3.1 Причини и условия за появата на транснационални семейства	86
2.3.2 Последици за обществото и семейството от транснационалния начин на живот	89
2.4 Динамика на законодателните промени и на промените в социалната политика по отношение на децата в България, в частност спрямо децата от транснационални семейства	100
2.4.1 Ретроспективен преглед на законодателните промени и на институционалните реформи в социалната политика по отношение на децата в България	100
2.4.2 Актуално състояние на социалната политика по отношение на децата от транснационални семейства	113
Трета глава: ЗАДГРАНИЧНАТА РОДИТЕЛСКА МОБИЛНОСТ КАТО РИСКОВ ФАКТОР ЗА ДЕФИЦИТИ В СОЦИАЛИЗАЦИЯТА И ДЕВИАНТНО ПОВЕДЕНИЕ НА ДЕЦАТА ОТ ТРАНСНАЦИОНАЛНИ СЕМЕЙСТВА - РЕЗУЛТАТИ ОТ ЕМПИРИЧНО СОЦИОЛОГИЧЕСКО ИЗСЛЕДВАНЕ	122
3.1 Методология на ЕСИ	122
3.2 Резултати от ЕСИ	134
3.2.1 Актуално състояние на ситуацията, характеризираща явлението „транснационални семейства“ в България	134
3.2.2 Социализация на децата от транснационални семейства в условията на отсъствие на техните родители	146
3.2.2.1 Среда, в която се осъществява социализацията на деца от транснационални семейства	146
3.2.2.2. Роля на основните агенти на социализация (родители, училище, приятелски кръг, глобално информационно пространство) при отглеждането на деца от транснационални семейства	152
3.2.2.3 Ефекти, породени от дефицити в социализацията на децата от транснационални семейства	164
3.2.2.4 Децата от транснационални семейства, оставени за отглеждане в България, като деца в риск поради дефицити в тяхната социализация	171
3.2.2.5 Връзка и зависимост между дефицитите в социализацията на децата от транснационални семейства, ефектите от родителското отсъствие и потенциалните рискове за детското развитие	174

3.2.2.6 Общи изводи от проведеното ЕСИ	178
3.3. Препоръки за ограничаване на рисковете пред децата от транснационални семейства, произтичащи от дефицитите в тяхната социализация	180
ЗАКЛЮЧЕНИЕ	183
ИЗПОЛЗВАНА ЛИТЕРАТУРА	188
ПРИЛОЖЕНИЯ	199
Приложение 1.	199
Приложение 2.	201
Приложение 3.	203

Увод

На съвременния глобализиран свят са присъщи мотивирани от различни причини интензивни миграционни процеси. След започналите през 1989 г. демократични промени в България трудовата миграция на български граждани придоби широки мащаби. Като се има предвид, че по експертни оценки броят на емигрантите надхвърля 2 милиона души, то е безспорно, че многобройните икономически и социални измерения на феномена са внушителни. Причините за тази мащабна емиграция са сложна комбинация от исторически, икономически, социални и политически фактори, но сред тях ключово място заемат икономическите. Работа в чужбина търсят най-вече млади хора и това се отразява не само върху демографската структура и всички области на социално-икономическия живот, но и върху динамиката на семейните отношения в нуклеарното и разширеното семейство.

И за нашето общество широко разпространен феномен стават транснационалните семейства - семейства, чиито членове са позиционирани в различни държави за по-дълъг или по-кратък период от време, но независимо от географската отдалеченост, запазват своите отношения и поддържат социални, културни, репродуктивни и финансови връзки през границите. Част от многото сериозни проблеми, при това със следствия напред във времето, произтичат от отсъствието от страната на родители поради трудова заетост зад граница и оставянето на децата им за отглеждане от роднини и близки, а в по-тежките случаи – без никакъв надзор от възрастни. Тези деца са изправени пред редица различни по своя характер рискове - както непосредствено за здравословното и емоционалното им състояние, така и за вписването им в обществото, за тяхната социална интеграция.

Поради липсата на постоянно родителско присъствие и следващи от това ограниченост на грижите, редуциране на общуването с най-близките и модифициране на социалните взаимодействия, социализацията на тези деца е сериозно засегната. Самият социализационен процес се модифицира, като неизбежно се съпътства от различни дефицити и те се отразяват върху резултатите от него – усвоени когнитивни, ценностни, нормативни системи, модели на поведение и пр. В резултат тези деца в живота си са изправени пред повече предизвикателства и социални рискове, много сериозен от които е ориентацията към девиантно поведение.

Предвид на количествените му параметри, значимостта на идентифицирания проблем – за страната като цяло и особено за някои региони, е очевидна и ще дава своето отражение напред във времето. Освен че няма достатъчно надеждна количествена информация за мащабите му, липсва и широкообхватна и задълбочена информация за проблемите на тези деца, липсва законодателна рамка и политика, която да фокусира вниманието и грижите на обществото и на институциите към тях и поне частично да компенсира дефицитите в тяхната социализация и произтичащите от тях рискове за физическото и психическото им развитие и социалната им интеграция.

Всичко това доказва **актуалността** на настоящия дисертационен труд, който е посветен именно на проблемите на децата с родители в чужбина, оставени за отглеждане в България, и насочва вниманието към необходимостта от последователна политика и законодателни инициативи по отношение на тези деца.

Обект на изследването в дисертационния труд са деца, чиито родител/родители живеят и работят в чужбина, а негов **предмет** – социализацията на тези деца, дефицитите в нея, произтичащите от това

рискове и по-специално, връзката с ориентацията към девиантно поведение.

Основна цел на изследването е да се идентифицират дефицитите в социализацията на деца с родители, работещи в чужбина, и да се анализират последиците от родителското отсъствие върху социализацията им с акцент върху риска от ориентация към девиантно поведение.

Формулираната цел на разработката се конкретизира в следните **задачи**:

1. Изграждане на концептуална рамка на изследването чрез проследяване и анализ на класически и съвременни теории за социализацията и девиантното поведение с фокус върху влиянието на дефицитите в детската социализация върху проявите на девиантно поведение.
2. Конструирание на сравнителен теоретичен модел на социализацията на деца от традиционни семейства¹ и деца от семейства, при които единият или двамата родители са трудови мигранти в чужбина.
3. Анализ на социалната политика спрямо децата от такъв тип семейства, на отношението ѝ към социализацията им и на проблемните зони в нея.
4. Идентифициране, на базата на проведено емпирично социологическо изследване, на реалните дефицити в социализацията на деца на работещи зад граница родители и на потенциала на тези дефицити да влияят върху ориентацията на децата към девиантно поведение.
5. Формулиране на препоръки за решаване на основните проблеми по отглеждането и социализацията на тези деца на национално и институционално ниво.

---

¹ Под **традиционно семейство** в разработката се разбира семейство, чиито членове са ситуирани на едно и също място, като използваният термин няма връзка с релацията традиционно-модерно семейство.

Изследователската теза, която се защитава в дисертационния труд е, че отсъствието на родител/родители в етапа на социализация на детето, в масовия случай води до дефицити в социализационния процес – липса или недостатъчна застъпеност на негови структурни елементи, което повлиява неблагоприятно не само физическото и емоционално състояние, но и усвоените когнитивни и ценностно-нормативни системи и поведенчески модели и улеснява ориентацията към девиантно поведение.

За целите на дисертационния труд в хода на работата са използвани следните методи:

- проучване на литературни източници,
- анализ на статистическа информация,
- вторичен анализ на данни от вече проведени емпирични изследвания,
- собствено емпирично изследване, включващо анкета със стандартизиран въпросник с педагогически специалисти,
- дълбочинни интервюта с лица, полагащи грижи за деца на работещи в чужбина родители,
- фокус група с експерти от социални институции.

Резултатите от изследването са докладвани на 2 научни конференции и са публикувани в 5 научни издания.

*

В **първа глава** на дисертационния труд се прави обстоен преглед на различни теории за социализацията и подходи към нейното изучаване. Очертават се гледните точки в рамките на **субектно-обектният** подход с представители Дюркем, Парсънс, Мъртън, Петровский и др., който определя индивида като пасивен обект на въздействие от страна на

обществото. В неговите рамки социализацията се определя като процес на адаптация на индивида към културата на даден социум. Друг подход, който по-адекватно определя съдържанието на социализацията, е **субектно-субектният**, защото той отрежда активна роля на индивида в този процес. Индивидът не само усвоява и се адаптира към традиционните норми, ценности и образци на поведение, но и моделира и трансформира както своя вътрешен свят, така и социалната среда. Основни представители на този подход са Ч. Кули, Дж. Мийд, Л. Колберг, Н. Смелзер и др. Именно интеграционният механизъм на социализация на личността е в съответствие с потребностите на съвременните общества от социално отговорни, социално автономни и компетентни субекти, които са функционално готови за интеграция в социума. На съвременния етап от развитието на социологията повечето от изследователите се обединяват около интеграционния механизъм за осъществяване на социализацията, който се възприема като най-приложим и за целите на настоящия дисертационен труд, тъй като чрез него най-адекватно може да бъде проследена социализацията на деца с родители, работещи в чужбина, както и да бъдат идентифицирани дефицити в социализационния процес при тях.

В работата се формулира следното **работно определение за социализация**: *Социализацията е процес на активно взаимодействие на индивида с неговото най-близко обкръжение и с макросредата, при който последният усвоява знания, ценности, норми и поведенчески модели, адаптира се към конкретни условия и ситуации и се интегрира в социума, при условие че не се появят рискове за безпроблемната му адаптация и интеграция, както в случаите на родителско отсъствие и липса на пряка родителска ангажираност в социализационния процес.*

Поради неговата важност за постигане целта и задачите на дисертационния труд, се дефинира и **понятието дефицити в социализацията**. *Под дефицити в социализацията се разбира липсата*

или недостатъчната застъпеност на структурни елементи на социализационния процес, които повлияват неблагоприятно физическите, психологическите, когнитивните, ценностно-нормативните и поведенческите резултати от социализацията.

На следващо място в първа глава се разглеждат **видовете социализация**, както в зависимост от жизнения цикъл на индивидите (първичната и вторична), така и според условията на нейното осъществяване, съдържанието и резултатността на социализационния процес. Специално внимание е отделено на феномена на информационно-мрежовата социализация, при която средствата за масова комуникация - медии, социални мрежи, интернет действат като паралелни агенти на социализацията. Във връзка с изложената теза за паралелната социализация авторът на дисертационния труд възприема схващането, че в постмодерните общества агентите на социализация не могат да бъдат ясно разграничени на първични и вторични и биват надграждани от паралелните източници на виртуалната реалност.

При разглеждането на агентите на социализация, семейството се изтъква като основен социализационен агент. Прави се и уточнението, че в условията на глобализация и трансформация на обществата социализационната функция на семейството се видоизменя по няколко причини:

- Осъществен преход от патриархална към нуклеарна структура на семейството, довел до промяна в механизмите на социализация.
- Ценностна трансформация, промени в поведенческите модели и социокултурните роли в семейството под влияние на западни образци.
- Съществени промени в семейните отношения и родителството под влияние на глобалните системи за комуникация, което

предполага не само почти неограничени възможности за контакти, но също така и условия за техния разрив.

- Наличие на противоречиви възгледи относно модернизацията на семейството – от една страна концепцията за криза на семейството, основана на убеждението за загуба на основни семейни ценности, и от друга страна – еволюционна концепция, поддържаща идеите на прогреса и ценността на свободния избор.

Във връзка със семейната социализация се прави изводът, че когато тя е нарушена, както в случая с децата на трудови мигранти, оставени за отглеждане в страната по произход, често социализационната норма влиза в конфликт със социалните норми - те не са интериоризирани от индивида и възникват предпоставки за проява на девиантно поведение.

По-нататък в първа глава се интерпретират в теоретичен план ключови постановки за девиантното поведение и неговата корелация със социализационния процес.

Пространна част от изложението е посветена на концептуализацията на феномена „транснационално семейство“, визиращ семействата на трудови мигранти, които живеят и работят в чужбина, докато децата им се отглеждат от членове на разширеното семейство в страната по произход. След преглед на редица теоретични схващания, **транснационалното семейство** е дефинирано от автора като *семейна единица, чиито членове са позиционирани в различни държави за по-дълъг или по-кратък период от време, но независимо от географската отдалеченост, запазват своите отношения и поддържат социални, културни, репродуктивни и финансови връзки през границите*. Разгледана е типологията на транснационалните семейства. Открити са спецификите в реализацията на семейните функции при тях: негативно отражение върху репродуктивната функция на семейството, икономическа стабилизация благодарение на доходите, получени в чужбина, но едновременно - неблагоприятно отражение върху

„психическото здраве“ на семейния организъм и в немалко случаи - негово разрушаване. При транснационалния начин на живот най-сериозно се нарушава реализацията на **функциите по социализацията и първичния контрол върху поведението** на оставените за отглеждане деца, в резултат от което се наблюдават дефицити в социализацията им като рисков фактор за потенциална проява на девиантно поведение.

На базата на вторичен анализ на данни от две изследвания, проведени от UNICEF в Румъния и България по една и съща методика: „**Национален анализ на явлението „деца, оставени вкъщи от родителите си, които мигрират в чужбина за заетост“** (National analysis of the phenomenon “children left at home by their parents migrating abroad for employability) (2008)² и “**Ефекти върху децата, оставени от родители, които работят и живеят в чужбина”** (*Children Left Behind*) (2016)³, се прави извод, че **при разглежданата група деца се идентифицират 4 от 5-те характеристики на понятието „деца в риск“**, посочени в Допълнителните разпоредби към Закона за закрила на детето (ДВ, бр. 14, 2009), а именно:

- Децата от транснационални семейства са останали без грижата на родителите си;
- За децата от транснационални семейства съществува опасност от увреждане на тяхното физическо, психическо, нравствено, интелектуално и социално развитие;
- За децата от транснационални семейства съществува сериозен риск от отпадане от училище;

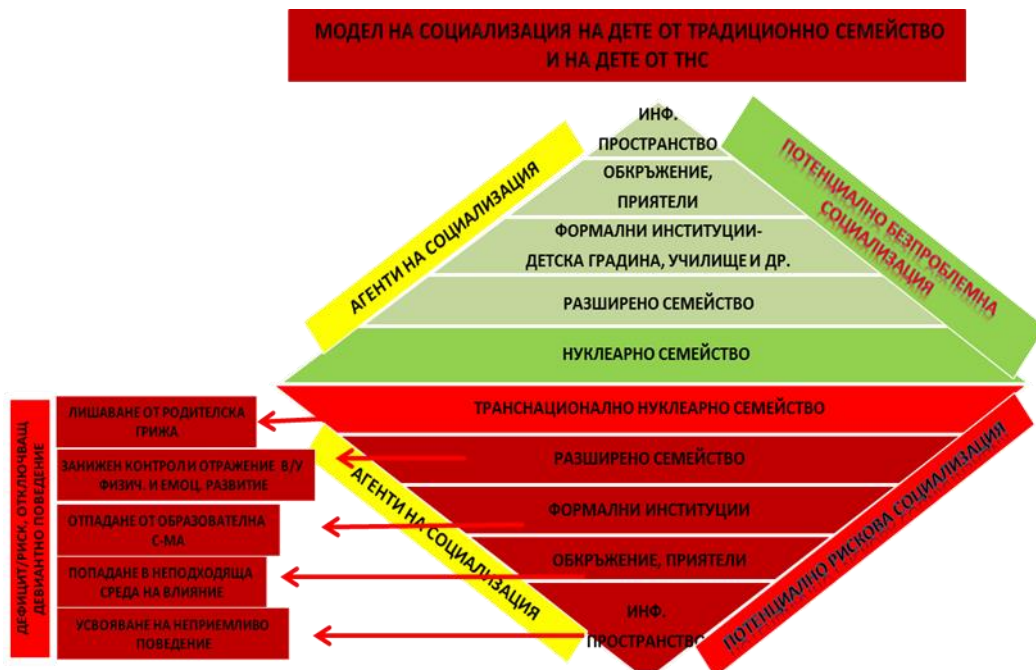
---

² Toth, A., D. Munteanu, A. Bleanu, E. Tudor, M. Magheru, C. Luca., 2008. National analysis of the phenomenon of children left home by their parents who migrate abroad for employment. UNICEF-Romania and Alternative Sociale.

³ Кабакчиева, П. и др. 2016. Ефекти върху децата, оставени от родители, които работят и живеят в чужбина. Доклад, разработен по поръчка на Детския фонд на ООН (УНИЦЕФ-България) от екип на фондация „Риск-Монитор“, публикуван на 07.04.2016. Докладът е достъпен на https://www.unicef.bg/.../Children_left_behind_march_2016.pdf

- За децата от транснационални семейства съществува риск да станат жертва на злоупотреба, насилие и експлоатация.

На базата на направения теоретичен обзор в първа глава и приведените резултати от цитираните емпирични социологически изследвания за рискове в социализацията на децата от транснационални семейства, е конструиран **Модел на социализацията на дете от традиционно семейство (с ненарушена конфигурация поради трудова миграция на родител/и) и дете от транснационално семейство.**

В представения модел са визуализирани две зони. Горната, зелена зона, се отнася до потенциално безпроблемната социализация на деца от традиционни, пълни семейства. В типичния случай, ако не са налице някакви негативно влияещи фактори (напр. занижен контрол поради дефицит на свободно време или кариерни приоритети при родителите, недостатъчно общуване с родителите, попадане на детето в неподходящо обкръжение и др.), очакванията са за успешен социализационен процес, протичащ без прояви на девиантно поведение или с преходни такива.

Червената зона представя потенциално рисковата социализация на дете от транснационално семейство. Тук клетката на нуклеарното семейство е белязана от отсъствието на единия или двамата родители, което веднага насочва към наличието на рисков фактор – отсъствието или недостатъчната степен на оказване на родителска грижи. Дефицитът на ежедневни грижи от страна на родителите резултира във влошено физическо и емоционално състояние на детето, потиснатост, затваряне в себе си, чувство на изоставеност и др. Като компенсация на тези състояния може да бъде отключено девиантно поведение, напр. прояви на агресивност.

Грижата за детето, оставено от родителите си в страната по произход, най-често се поема от представители на разширеното семейство – баби, дядовци, роднини. В модела тази клетка отвежда към наличието на друг рисков фактор при социализацията – заниженият контрол. Дефицитът на контрол може да доведе до отсъствие от училище, влошаване на успеха, употреба на алкохол, тютюнопушене и др., като последните са форма на отклоняващо се поведение.

Като агенти в процеса на социализация на детето от транснационално семейство в модела са посочени и образователните институции – детска градина, училище. Тук детето може да се сблъска с феномена на стигматизацията. Не са изолирани случаите, когато подобни деца се заклеймяват от връстниците си като изоставени и непълноценни или пък са обект на завист поради демонстрация на материално благосъстояние. Учителите също не правят необходимото, за да вникнат в проблемите им. Тук дефицитът на равнопоставено третиране отблъсква детето от институцията и се появява риск от отпадането му. Възможни са и девиации в поведението на детето, като прояви на агресия, на самоизолация и др.

На следващо място в модела на социализация на дете от транснационално семейство е обърнато внимание върху обкръжаващата детето среда, като агент на социализацията, и възможните рискови фактори в нея – попадане под негативно влияние на приятели, индивиди с делинквентно поведение, присъединяване към субкултурни групи (напр. скинхедс) и др. Причините за появата на подобни рискове са аналогични на вече описаните – дефицит на грижа за детето, занижен контрол, ограниченост или отсъствие на дисциплиниращото въздействие на образователните институции. Опасността от прояви на девиантно поведение на тази фаза от социализационния модел е най-голяма. Именно тук, наред с опасността от редовна употреба на алкохол, цигари или упойващи вещества, детето може да стане обект на експлоатация или сексуална злоупотреба, да бъде заставено да проституира, да попадне в мрежа за трафик на хора и т.н.

През последните две десетилетия се наблюдава появата на още един значим агент за социализацията на децата – глобалната информационна мрежа Интернет, а в още по-ново време и влиянието на социалните мрежи, напр. Фейсбук. Тяхното социализиращо въздействие се проявява в еднаква степен както за деца от традиционни семейства, така и за деца от транснационални семейства, но при последните общуването в социалните мрежи компенсира в някаква степен отсъствието на родителите и има огромно значение. Тъй като не се осъществява контрол над контактите на детето или той е силно занижен, или пък по-възрастните близки, на които е оставено детето, нямат необходимия капацитет за работа с новите технологии, съществуват редица рискове – от попадане под негативно влияние, от усвояване на девиантни модели на поведение и др. Именно тук детето може да стане обект на различни типове насилие, на сексуална злоупотреба, радикализация и др. Отсъствието на близък доверен човек, с когото да сподели проблемите си, може да ескалира в срив в

психосоциалното му развитие и да се стигне дори до необходимостта от намесата на лекар или психолог.

Сериозен риск, който присъства във всички фази на описания модел на социализация на деца от транснационални семейства, е опасността от ценностен дефицит. Както е известно, ценностната йерархия се формира в доста ранна възраст на детето. Ако в този период то е откъснато от семейството си, е твърде възможно в процеса на неговата социализация да не се формират важни семейни ценности (привързаност към семейството, уважение към по-възрастни негови членове и др.). Също така, благодарение на често по-добра материална и финансова осигуреност от страна на работещите в чужбина родители, е възможно да настъпи ценностна деформация – детето да развие егоизъм и чувство за превъзходство над връстниците си, да приоритизира материалните ценности за сметка на образованието, да пилее с лека ръка спечеленото с труд от родителите му за сметка на развитието на трудови навици и др. Наред с останалите рискове за социализацията на детето от транснационално семейство, ценностният дефицит и деформацията на ценностните системи има негативни последици в дългосрочен план върху цялостното развитие на индивида и неговата интеграция в обществото.

От изложеното описание на модела може да се обобщи, че:

- В сравнение с конвенционалната социализация на дете от традиционно семейство, социализационният процес, протичащ в транснационално семейство, съдържа структурни и предметни дефицити, които повлияват резултатите от социализационния процес и могат да отключат девиантно поведение.
- Както в първия, така и във втория случай, е трудно да бъде направено ясно разграничение между въздействието на отделните агенти на социализация. Докато при традиционното семейство е налице постъпателност, следваща естествения ход на развитието на

детето, при транснационалното семейство понякога се налага детето „да порасне“ по-бързо. Тук действат компенсаторни механизми (детето се опитва да компенсира отсъствието на родителите) и именно затова се наблюдава засилено паралелно въздействие на агенти на социализацията – приятелско обкръжение, общуване в социалните мрежи.

- Редуцираните в количествен, структурен и предметен план взаимодействия с родителите, както и минимизирането на ролята им по опосредстване на взаимодействията с макросредата, изправят детето от транснационално семейство пред повече рискове в сравнение с детето от традиционно семейство – влошаване на здравословно и емоционално състояние, отпадане от училище, попадане в среда на неблагоприятно въздействие. Същевременно дефицитите и повлияните от тях резултати от социализацията на такова дете благоприятстват ориентацията към девиантно поведение.

*

Във **втора глава** на дисертационния труд се дискутират условията и причините за появата на транснационални семейства в България, както и спецификите на социалната политика по отношение на децата от такива семейства.

На първо място се очертава картината на социалната макротрансформация в страната след 1989 г. Под натиска на икономическа нестабилност, бедност, институционална дезорганизация и аномия, висока престъпност, както и под въздействието на политически и културни конфликти, гарантирането на правата на децата и тяхното благосъстояние остава дълго време под знака на палиативна социална намеса.

Със започването на прехода се установява, че институциите за социална подкрепа и нормативната уредба не съответстват на сложността и динамиката на протичащите процеси, както и на новите

предизвикателства. Предприетите реформи изискват време за тяхното структурно адаптиране, а освен това липсват и адекватните на новите потребности материални и човешки ресурси, което минимизира възможностите на институциите за навременно и активно ограничаване, регулиране и разрешаване на конфликти и социални проблеми. Нормативната база се актуализира и синхронизира с европейската с темпове, които реално не позволяват навременна защита на правата на децата и семействата им. Масовото обедняване, поляризирането на обществото и безперспективността, загубата на доверие в институциите пораждат миграционни процеси с цел търсене на работа и перспектива в други, по-богати държави. Децата от транснационални семейства остават незащитени от процесите на хаотична социална трансформация, каквато се наблюдава в част от страните от Източния блок.

Въз основа на изложеното са направени следните, релевантни към проблема **изводи**:

- Мотивираната от икономически фактори интензивна трудова миграция на български граждани след 1989 г. води до широко разпространение на модела на транснационални семейства в България .
- Последниците от съществуването на транснационални семейства се разпростират на няколко нива. Последници за обществото - отрицателно влияние върху естествения прираст на населението, източване на човешки ресурси и изтичане на мозъци от Изток на Запад; положително влияние - привнасяни от връщащите се емигранти ноу-хау, умения, знания, ценности, принос за икономическото развитие на родната страна чрез изпращаните парични средства на близките. Последници за семейството – промени в социалната йерархия между съпрузите и натоварването им с нови роли, които не са присъщи за традиционното българско

семейство; евентуален разрив в отношенията между съпрузите и разпадане на нуклеарното семейство. Последици за децата - недостатъчна грижа за физическото здраве и развитие, за психичното здраве и социалните връзки на детето; изпадане на детето в депресивни състояния или склонност към девиантни прояви на поведение; отсъствие на подкрепа при учене, неефективно участие в учебния процес поради пътуване при родителите в чужбина, отпадане от училище; липса на родителски модел на ролево поведение, отсъствие на необходимата житейска опора за детето в трудни моменти; емоционални дефицити, влияещи понякога необратимо върху детската психика, като генерират високи равнища на стрес и тревожност и непосилно психично натоварване и др.

- Открояват се проблемни зони във връзка с липсата на политика по отношение на транснационалните семейства и техните деца - липса на синхронизирано междуинституционално събиране на надеждна съвкупна информация за децата, чиито родители работят в чужбина; нарушени права на децата, оставени за отглеждане от разширеното семейство или на самоотглеждане; неидентифициране на децата с родители, работещи в чужбина, като деца в риск; липса на адекватни мерки и законодателни инициативи за подобряване на политиките, нормативните актове и реалните резултати за децата от транснационални семейства.

*

На базата на емпирична информация, **трета глава** на дисертационния труд обосновава тезата, че задграничната родителска мобилност е рисков фактор за дефицити в социализацията и девиантно поведение на децата от транснационални семейства. За основа на

анализите и обобщенията служат резултатите от собствено емпирично социологическо изследване, в което се комбинира използването на един количествен метод (пряка анкета със стандартизиран въпросник) и два качествени метода (дълбочинно интервю и фокус групова дискусия). Използвани са и резултати от национално представително за населението над 18 годишна възраст емпирично социологическо изследване с участието на автора (ЕСИ „Социални аспекти на съвременните миграционни процеси“, проведено през декември 2017г. в рамките на финансиран от ФНИ проект „Социална среда и девиации: устойчиви зависимости и ситуативни влияния“ от колектив с ръководител проф. дсн А. Мантарова). Чрез резултатите от анкетата и националното изследване се очертават количествените параметри на феномена „транснационални семейства“ и се представя най-обща картина на оценките относно последиците за децата от такива семейства. Чрез дълбочинното интервю се навлиза в детайлите на изследвания проблем, като се изясняват мотиви и причинно-следствени връзки, а чрез фокус групата се търси потвърждение и дообогатяване на аргументацията по вече формулираните тези и направените констатации от информацията, събрана по другите два метода.

Изследванията дават възможност да се очертае **профил** на транснационалните семейства, оставили децата си в България на грижата на близки и роднини – предвид на количественото доминиране на етническата група на българите, най-често транснационалните семейства са от тази група (но сред българите-мюсюлмани и представителите на турския етнос процентът на работещите зад граница е по-висок), членовете им са от по-малки населени места, напуснали страната в търсенето на работа и по-добри доходи, със завършено средно образование (но при интервютата прави впечатление, че като цяло изпълняваните трудови роли в чужбина са под образователното им ниво), преобладаващ процент сред членовете на такива семейства са жени.

Събраната при интервютата и в хода на фокус груповите дискусии информация потвърждава изведените при анализа във втора глава причини за търсене на работа в чужбина, а именно: ниски доходи, бедност, невъзможност да се задоволят базисни потребности на семействата от прехрана, жилище, образование на децата; неудовлетворение от съществуващите възможности за работа в населеното място и липса на перспектива. Членовете на транснационалните семейства напускат страната, за да търсят по-добри възможности за работа и по-високи доходи, като оставят децата си за отглеждане от близки и роднини, най-често баби и дядовци.

Социализацията на деца от транснационални семейства, в които отсъства единият или двамата родители, се различава значително от социализацията на деца от традиционни семейства, които са запазили своята конфигурация. Различие се открива както в средата, така и във въздействието на основните агенти на социализация. Тази неконвенционална социализация е съпроводена с редица дефицити, което от своя страна причинява многобройни отрицателни последици и рискове за децата от транснационални семейства.

Изследването дава възможност да се характеризира **средата**, в която се извършва социализацията на деца с родители в чужбина. В преобладаващия брой от случаите **материалните условия са добри и базовите потребности са задоволени**, като съществуват дори и случаи на свръхзадоволеност. Но тази констатация е валидна само за семействата, където родителите се интересуват от децата си. По-различна е ситуацията с деца, настанени в институции или от бедни семейства, с нисък родителски капацитет или към които не се проявява интерес.

По-важната съставляваща на средата обаче е **човешкият фактор**, т.е. хората, които са поели грижата за децата от транснационални семейства в отсъствието на техните родители и които изпълняват функцията на един от

основните агенти на социализация. Грижата за децата, оставени в България, се осъществява най-често от техни баби и дядовци. Макар и по-рядко, се среща и абсолютно неприемливият вариант детето да се грижи само за себе си или това да прави по-голямо дете. Независимо от факта, че грижата за децата е поверена на хора от семейството, възрастните хора трудно могат да отговорят пълноценно на разнообразните потребности на детето – от непрекъснато общуване, споделяне, приласкаване, утешаване, оказване на помощ в училище или при възникнал проблем. Връзката с най-близките в процеса на социализация на детето е непълноценна или изобщо прекъсната в някои случаи, което резултира в неблагоприятни за неговото развитие последствия от различен характер.

Друга важна характеристика на средата, в която се отглеждат децата с родители в чужбина, се отнася до отношенията между децата и хората, които се грижат за тях - как контактуват, колко често, споделя ли детето проблемите си, вслушва ли се в съвети. В повечето случаи децата от транснационални семейства търсят поне частично да споделят проблемите си. Те се чувстват объркани, стресирани и търсят закрила и съчувствие от хората, които се грижат за тях. Но също така са налице и случаи, в които децата се затварят в себе си и „общуват“ единствено с компютъра. Най-сложна е ситуацията с децата, които по една или друга причина са принудени да търсят помощ в институции. Както казват и самите респонденти, при такива деца понякога нещата са необратими и дори професионалната помощ е безсилна пред обстоятелствата в техния живот.

В хода на изследването е очертана още една опасност при отглеждането на тези деца – упражняването на насилие от страна на хората, които се грижат за тях. В немалко случаи интервюираните разказват, че понякога пошляпват или дърпат ушите на провинилото се дете. Никой не може да осъжда възрастните хора за това, че използват възпитателни методи от времето на своето детство, но прилагането на тези

средства усложнява още повече ситуацията с отглеждането на деца от транснационални семейства – към тяхната обърканост и безпомощност се прибавя и страх от наказание, което не допринася за израстването на едно активно и способно да брани свободната си воля дете.

Безспорно е, че поколенските различия при общуването с баби и дядовци не могат да не дадат отражение върху когнитивното развитие на децата, тъй като по-възрастните хора не могат да транслират в достатъчен обем актуална информация, а и да проследяват усвояването на преподаваното в училище. Те са носители на ценности и норми от своето време и част от тях са не само неактуални, но и неадекватни на новите условия (особено като се има предвид радикалният характер на промените в страната през последните тридесет години). Предаваните модели на поведение също се различават от тези, които биха предали родителите. Още повече, че родителите в активна възраст са включени в повече и по-различни социални взаимодействия, в каквито не участват бабите и дядовците, грижещи се за оставените деца - тези, в които те са участвали във времето на активния си трудов живот, са се реализирали в съвсем друга макросреда, при друга обществена организация.

С малки изключения, членовете на транснационални семейства, които са оставили децата си за отглеждане в България, не са абдикирали от ролята си на агент в тяхната социализация, но я изпълняват от дистанция, което има определено отрицателен ефект върху развитието на такива деца. За последното може да се съди по вида и честотата на общуване на родителите с техните деца, както и по отношенията, които родителите поддържат с хората, грижещи се за децата.

Основният извод, който се налага е, че дистанционната спорадична или отсъстваща връзка с децата е една от най-сериозните негативни последици от транснационалното родителство. Тя води до отсъствието на постоянна грижа, занижен контрол, отслабване на емоционалната

свързаност – фактори, които имат пряка отнесеност към наличието на дефицити в социализацията на децата от транснационални семейства и произтичащите от това негативни последици за цялостното им развитие. Същевременно в количествен аспект тя не позволява разнообразно в съдържателен план и задълбочено общуване, което има своите следствия в резултатите от социализацията. Оставени без постоянен родителски надзор, без интензивно общуване със „значими други“, каквито на първо място са родителите на децата, подрастващите много лесно могат да попаднат под негативни влияния, които превръщат част от тях в контингент на ДПС, полицията, а в най-лошия случай във възпитаници на ВУИ или СПУ.

Обобщено може да се каже, че родителите, които живеят и работят в чужбина, не изпълняват пълноценно ролята си на основен агент в социализацията на своите деца. Пространствената дистанция възпрепятства изпълнението на редица социализационни функции, които рефлектират в появата на дефицити в социализационния процес – дефицит на ежедневна грижа за здравословното и емоционално състояние на децата, дефицит на общуване, дефицит на контрол, дефицит на емоционална привързаност, дефицит на подкрепа. Това резултира в усвояваните от децата знания, ценности, норми, поведенчески модели и др., като те поемат по-голямо от обичайното влияние от други фактори, при това без достатъчен контрол. Значението на дефицитите се подсилва и поради неефективно изпълнена роля от страна на други агенти на социализацията, например образователните институции, отрицателни въздействия на приятелското обкръжение на децата или негативно влияние на глобалната мрежа върху детската психика, за което обаче от значение е присъствието и активността на родителите.

Не е задоволителна грижата на институциите за децата от транснационални семейства, които се отглеждат в България. Съществуват

редица нормативни непълноти, които възпрепятстват навременното идентифициране на деца с родители в чужбина, а оттам и превантивната работа с тях. Системата за закрила идентифицира подобни деца, когато има риск за здравето и живота им, когато има подаден сигнал, че детето е в риск или ОЗД се е самосезирал при някаква конкретна ситуация и е отворен случай за оценка дали детето е в риск.

Като цяло взаимодействието на грижещите се за деца от транснационални семейства с институциите е незадоволително. Взаимодействието с училището не е на нужното ниво. Като институция то изпълнява по-скоро ролята на страничен наблюдател в процеса на социализацията на деца от транснационални семейства, вместо да работи в активно сътрудничество с полагащите грижи за тях и с други институции.

Най-тревожни са констатациите относно ролята на специализираните институции за подкрепата на деца от транснационални семейства. Както беше посочено, не се поддържа регистър на такива деца и съответно не могат да се осъществяват превантивни дейности, а най-често работата с тях започва по сигнал или след делинквентни прояви. Сериозен проблем в това отношение е, че нормативната база не идентифицира децата от транснационални семейства като деца в риск, което „врзва ръцете“ на специализираните институции за закрила на детето и те не могат да се ангажират с превенция.

Основният извод е, че взаимодействието на институциите с грижещите се за децата от транснационални семейства е недостатъчно, неефективно и в крайна сметка не способства за ограничаване на негативните ефекти върху социализацията. А резултатите са с дългосрочен ефект – развитие на девиантно поведение и непълноценна интеграция в социалните групи и обществото като цяло.

Влиянието на Интернет и социалните мрежи върху социализацията на децата от транснационални семейства също носи

повишен риск. Тези деца прекарват много време пред компютъра, като по този начин се опитват да компенсират липсата на общуване и споделяне с родителите. Непрекъснатото „общуване“ с компютъра крие **няколко опасни ефекта**, особено рискови за децата от транснационални семейства. **На първо място**, те още повече „потъват в омагьосания кръг“ на самоизолацията и отчуждението, в който са се затворили принудително поради отсъствието на най-близките им хора. Затварянето в себе си е крайно неблагоприятно за уязвимата детска психика и често води до депресивни състояния, които изискват намесата на специалист. **На второ място**, „общуването с компютъра“ на тези деца най-често се осъществява без надзор на възрастен човек, което крие опасности за достъп до различни сайтове, пропагандиращи насилие, сексуални игри, хазарт и т.н. Бабите и дядовците, които най-често се грижат за децата, в масовия случай не са запознати с новите технологии и не могат да упражняват контрол. **На трето място**, компютърните игри могат трайно да откъснат детето от задълженията му в училище и да станат причина за влошаване на неговия успех. **Не на последно място**, общуването в социалните мрежи, напр. Фейсбук, също може да отвлече детето от училищните му занимания или, още по-лошо, да го свърже с неподходящи хора – с престъпно поведение, занимаващи се с трафик на хора или сексуална експлоатация.

Следователно, дефицитът на контрол в социализационния процес поради родителското отсъствие може да има крайно неблагоприятни последици за децата, оставени за отглеждане в България, и да стане причина за психологически травми или попадане под негативни влияния, включително чрез достъп до глобалното информационно пространство.

Обобщеното заключение на емпиричната информация и анализа на релевантни документи е, че агентите на социализация на децата от транснационални семейства (родители, образователни институции, приятелски кръг) не изпълняват пълноценно и ефективно ролята си за

правилното физическо, психологическо, интелектуално и емоционално развитие на децата, оставени за отглеждане в България. Това води до появата на редица дефицити в социализацията на тези деца – дефицит на ежедневна грижа и подкрепа, емоционална привързаност, общуване и контрол (от страна на родителите), дефицит на подкрепа (от страна на институциите), дефицит на авторитет и ролеви модел (от страна на родителите и приятелския кръг). Тези дефицити са причина за появата на негативни последици и рискове за социализацията на децата с работещи в чужбина родители, които възпрепятстват адекватната им и безпроблемна интеграция в социалните групи и обществото като цяло.

Налице е пряка връзка и зависимост между дефицитите в социализацията на деца от транснационални семейства поради родителско отсъствие, неблагоприятните ефекти върху техния здравен, емоционален и психологически статус и потенциалните рискове за тяхното развитие.

Връзка между дефицити в социализацията, ефекти от родителското отсъствие и рискове за развитието на децата от транснационални семейства

Дефицити в социализацията	Ефекти от родителското отсъствие	Рискове за развитието на децата
Дефицит на ежедневна грижа	Влошено здравословно състояние, по-често боледуване, неадекватна или забавена реакция при здравословен проблем от страна на грижещите се за децата; Занемарен външен вид.	Риск за здравето и физическото развитие на децата.
Дефицит на емоционална	Влошено емоционално състояние,	Риск за емоционалното и психическото

привързаност	потиснатост, обърканост, тревожност, депресия.	развитие на децата.
Дефицит на общуване и споделяне на проблеми	Затваряне в себе си, самоизолация, агресия спрямо околните.	Риск от девиантно поведение.
Дефицит на контрол	-Влошаване на успеха и поведението в училище, бягства, неизвинени отсъствия, неприемливо или агресивно поведение; -Попадане на неподходящи сайтове и контакти в Интернет.	Риск от отпадане от образователната система. Риск от злоупотреба, експлоатация, вкл. Сексуална
Дефицит на поведенчески ориентир, авторитет и ролев модел	Попадане под негативно влияние на приятелското обкръжение; Употреба на алкохол, цигари, ПАВ.	Риск от делинквентни прояви и превръщане на детето в контингент на ДПС, полиция и др.
Дефицит на подкрепа от страна на семейството и институциите	Дезориентация, детето се чувства като аутсайдер; Стигматизация.	Риск от девиантно поведение и делинквентни прояви.
Ценностен дефицит	Нередовно посещаване на училище – образованието престава да бъде ценност; Отчуждаване от родителите и близките – семейството престава да бъде ценност. Прояви на агресия; Тръгване по лош път.	Риск от девиантно поведение и делинквентни прояви.

Отрицателните ефекти от дефицитите в социализационния процес превръщат децата от транснационални семейства в рискова група, тъй като са налице рискове за тяхното здравословно и емоционално състояние, риск от отпадане от образователната система, риск от злоупотреба и

експлоатация. Най-сериозният риск е от развитието на девиантно поведение и делинквентни прояви, което понякога е необратим процес и поставя клеймо върху подрастващия индивид за цял живот.

На базата на установените по емпиричен път дефицити в социализацията на деца от транснационални семейства и рискове за тяхното развитие, в дисертационния труд са формулирани поредица **препоръки:**

Към родителите – трудови мигранти, които оставят децата си в България на грижата на близки и роднини.

- Да обмислят дали трудовата миграция е без алтернатива и дали могат да жертват здравето и добрия емоционален статус на децата си в името на по-добри доходи или решаване на проблем от материален характер.
- Ако все пак трудовата миграция е единствено решение за семейството, родителите да оценят капацитета за грижа и контрол на близките и роднините, на които поверяват децата си; да се опитат да минимизират отрицателните последици от своето отсъствие чрез непрекъснато общуване с децата си, редовно връщане в България и контакти с хората, които се грижат за тях – членове на семейството, учители, възпитатели; да проявяват непримиримост към евентуално насилие към децата от страна на грижещите се за тях.
- В никакъв случай родителите да не компенсират отсъствието си чрез презадоволяване на потребностите на децата, тъй като това води до деформации в психиката на детето или ориентация към делинквентни прояви.

Към образователни и социални институции на местно и регионално ниво – училища, детски градини, институции за закрила.

- Образователните институции да се ангажират по-активно с проблемите на децата от транснационални семейства; да не ги третират като по-различни деца, но и да не допускат стигматизация от страна на връстниците им; да се опитат да решат възникнали в образователната институция проблеми на място чрез разговори, консултации с педагогически съветник, психолог и др. Ако не могат да се справят, своевременно да подават сигнал към компетентните органи.
- Институциите за закрила да координират по-тясно действията си със заинтересованите страни с цел осигуряване на превенция от рискове за децата от транснационални семейства.

Към държавни институции, провеждащи политики за образование и закрила на децата – РУО, ОЗД, РДСП, ДАЗД и др.

- Да предприемат действия за регистрацията на деца с родители в чужбина на ранен етап с цел осъществяването на превантивни действия с тях – регистрация при записване в училище, включване на допълнителна функция за регистрация на такива деца в новия механизъм за задържане на децата в образователната система; разработване на други механизми за наблюдение и оценка на феномена на местно ниво;
- Да инициират действия за законодателни промени, водещи до квалифицирането на децата от транснационални семейства като деца в риск с цел предотвратяване на отрицателните последствия от дефицитите в тяхната социализация;
- Да инициират действия за статистическа регистрация на транснационалните семейства на национално ниво, напр. при преброяване на населението;

- Да предприемат действия за оценка на добри международни практики във връзка с визираната проблематика;
- Да инициират действия за развитие на услуги в общността, насочени към потребностите на деца от транснационални семейства - например дневни и семейно-консултативни центрове, където да бъдат подкрепени и обучавани, както близките и роднините, при които растат децата, така и техните транснационални семейства;
- Да предприемат действия за развитие на човешки ресурс за оказване подкрепа на децата от транснационални семейства, които са изключени или маргинализирани;
- Да предприемат действия за създаване на координационен механизъм за идентифициране на децата с родители в чужбина и защита на техните права, в който да се включат всички отговорни институции.
- Изграждане на капацитет на публичните услуги за социално подпомагане на национално ниво.
- Повишаване на информираността на населението за негативните ефекти от феномена „деца, оставени в страната по произход“ поради трудова миграция на родителите им.
- Предоставяне на помощ, особено в селските райони, които често се сблъскват с липсата на човешки и материални ресурси.
- Разписване на конкретен и ясен механизъм за институционално сътрудничество и взаимодействие, за да се гарантира съгласуваността на интервенциите с оглед намаляване на отрицателните ефекти за децата от миграцията на родителите им.
- Развитие на локални мрежи за подпомагане на различни местни заинтересовани страни, които могат да отговорят на сложните

въпроси от локален характер, паралелно с подкрепата за членовете на транснационалните семейства.

*

В заключението на дисертационния труд в синтезиран вид са представени аргументите, доказващи изследователската теза, че отсъствието на родител/родители в етапа на социализация на детето води до дефицити в социализационния процес – **липса или недостатъчна застъпеност на негови структурни елементи**, което **повлиява неблагоприятно** не само физическото и емоционално състояние на детето, но и усвоените когнитивни и ценностно-нормативни системи и поведенчески модели и като следствие на това благоприятства ориентация към девиантно поведение.

Още при интерпретацията на първия елемент на дефиницията - процес **на активно взаимодействие** на индивида с неговото най-близко обкръжение и с макросредата – се налага изводът, че в социализацията на деца от транснационални семейства се откриват непълноти и несъответствия.

Взаимодействието на децата с родителите, които се намират в чужбина, маркира социализационния процес със следните характеристики:

- То е количествено редуцирано поради пространствената отдалеченост;
- Не се осъществява директно, а чрез технически средства. В някои случаи контактите лице в лице между деца и родители са много редки или не се осъществяват с години;
- Количествената ограниченост на общуването предопределя предметна ограниченост – няма време, възможност, а понякога и желание, да се обсъждат всички важни теми;

- От дистанция родителите не могат да вникнат в появилите се проблеми в дълбочина или да съдействат за решаване на здравословни проблеми, причинени от отсъствието на постоянна родителска грижа;
- Ограничени са емоционалната свързаност и подкрепа.

В отсъствието на родителите **взаимодействието на децата с други хора** от най-близкото обкръжение, също носи определени специфики:

- Другите (най-често баба и дядо) са в нестандартни роли и това модифицира взаимодействието им с отглежданите деца.
- По-възрастните близки са с ограничен капацитет за подкрепа и контрол – те не могат да предават в достатъчен обем актуални знания и друга информация, а и да проследяват усвояването на преподаваното в училище. Освен това те транслират ценности и норми от своето време и част от тях са не само неактуални, но и неадекватни на новите условия.
- Общуването с приятели също не може да компенсира липсата или недостатъчното взаимодействие с родителите – оставеното дете или не търси такова общуване поради самоизолация и затваряне в себе си, или безконтролно подбира приятелите си, при което са налице редица случаи на попадане под неблагоприятно влияние.

Взаимодействието на децата от транснационални семейства с макросредата също сигнализира за наличието на дефицити в социализационния им процес. Във връзка с това може да се отбележи, че в конкретните случаи с такива деца влиянието на средата не се опосредства от страна на родителите като част от активното поколение, а от други агенти – членове на разширеното семейство, приятелско обкръжение. Училището също не изпълнява своята роля на агент на социализацията – в повечето случаи то е само наблюдател на възникващите проблеми при деца с родители в чужбина. Поради липсата на нормативни регламенти

социалните институции се намесват едва след сигнал за проблемно поведение или делинквентна проява на такива деца, а не извършват превантивни действия. Особена опасност крие още един елемент от взаимодействието на децата от транснационални семейства с макросредата – общуването в Интернет. Неконтролираното задържане на децата пред компютъра като начин за компенсиране на липсата от пряко междуличностно общуване става причина за откъсване от училищните задължения и влошаване на успеха, за достъп до различни сайтове, пропагандиращи насилие, сексуални игри, хазарт и т.н., свързване с неподходящи хора – с престъпно поведение, занимаващи се с трафик на хора или сексуална експлоатация.

Идентифицираните **дефицити** в социализационния процес на децата от транснационални семейства (от директно общуване, грижа, емоционална свързаност, контрол и подкрепа) водят до деформиране на резултатите от него и до редица отрицателни последици и рискове, които възпрепятстват пълноценната адаптация и интеграция на тези деца в социума и детерминират проявите на девиантно поведение при тях.

Ако отново се позовем на дефиницията за социализация, на първо място деформиране на социализационните резултати се проявява по отношение на **знанията** на децата от транснационални семейства. По-възрастните близки, които ги отглеждат, не са в състояние да им оказват достатъчна помощ и подкрепа в училище поради липса на капацитет и поколенски различия. Към това се добавят потиснатостта и нестабилното емоционално състояние на такива деца и в резултат те влошават успеха си, бягат от училище и много често отпадат от образователната система, което на по-късен етап възпрепятства пълноценната им реализация на пазара на труда.

Особено неблагоприятни са резултатите по отношение на изградените **ценности и норми** на такива деца. Специфичната ситуация, в

която се намират, редуцира стойността на семейството и образованието и много често те приоритизират материалните ценности и развиват консуматорско отношение към живота. Освен това грижещите се за тях по-възрастни хора им предават неактуални за времето ценности, което причинява обърканост и дезориентация на подрастващите. В резултат при последните се наблюдава недостатъчно изграден потенциал за коректив на възприемането на алтернативни или различни от социално одобряваните ценности.

Липсата на адекватен **модел на изпълнение на ролите и взаимоотношенията в семейството** поради отсъствието на родителите също деформира резултатите от социализационния процес. Децата често водят паразитно съществуване, с лека ръка харчат спечелените с труд пари от родителите им или развиват зависимости от алкохол, цигари и ПАВ. За това допринасят и неприемливите модели на поведение, под чието влияние попадат децата в своето приятелско обкръжение. Именно тук се наблюдава най-големият риск за децата от транснационални семейства – да се превърнат в контингент на полицията или ДПС поради склонност към девиантно поведение или делинквентни прояви.

Като цяло, дефицитите в социализацията на децата от транснационални семейства са свързани със затруднената им **адаптация и интеграция** в социума – те са затворени, чувстват се аутсайдери, често са стигматизирани от връстниците си като различни.

Идентифицираните дефицити в социализационния процес и отражението им върху резултатите от социализацията се покриват в значителна степен с детерминантите на девиантното поведение, които се очертават в теорията. Това, наред с опита от практиката, е достатъчно основание да се твърди, че за тези деца има повишен риск за предприемане на девиантно поведение. Това е много тревожен сигнал за родителите,

вземаша решение да станат трудови мигранти, за отговорните образователни и социални институции и за обществото като цяло.

Днешните деца от транснационални семейства, които търпят пагубните последици от родителското отсъствие и често попадат в риск за своето здраве, емоционално състояние и поведенчески характеристики, са утрешните граждани на България. Именно затова е недопустимо да се negliжират дефицитите в тяхната социализация, а са необходими координирани усилия на държавата и отговорните институции за третирането им като рискова група деца с произтичащите от това действия и отговорности за превенция на рисковете, пред които са изправени.

IV. СПРАВКА ЗА ПРИНОСИТЕ НА ДИСЕРТАЦИОННИЯ ТРУД

В дисертационния труд могат да бъдат отбелязани следните авторски **приноси**:

1. Синтезиране на редица определения от концептуалния апарат на дисертационния труд: на социализация, дефицити в социализацията, транснационално семейство, социална политика.
2. Конструирание на теоретичен модел на социализацията на деца от традиционни семейства (със запазена конфигурация, чиито членове са ситуирани на едно и също място) и транснационални семейства (чиито членове са позиционирани в различни държави поради родителска трудова миграция).
3. Очертаване на профила на транснационалните семейства в България и в частност в Северен централен планов район.
4. Идентифициране на параметрите на средата, в която се отглеждат децата от транснационални семейства в България и в частност в Северен централен планов район.
5. Анализирание на ролята на основните агенти на социализация в социализационния процес на децата от транснационални семейства.
6. Идентифициране на дефицитите в социализацията на децата с родители в чужбина и на отрицателните ефекти от тях върху здравословното, емоционалното, когнитивното и психическото развитие на такива деца. Обосноваване на дефицитите в социализацията като детерминанти на девиантно поведение при голяма част от децата от транснационални семейства.
7. Определяне на децата от транснационални семейства като рискова група деца и формулиране на препоръки за решаване на техните проблеми на личностно и институционално ниво.

V. ПУБЛИКАЦИИ ПО ТЕМАТА НА ДИСЕРТАЦИЯТА

1. **Popova, A. (2018) Risk factors for the safety of the children from transnational families (children left behind). In: Anthropological Researches and Studies /ARS/ Journal, Volume 8/2018, ISSN2360-3445, ISSN-L2360-3445, pp. 25:35**
<http://www.journalstudiesanthropology.ro/en/no-8-2018/r86/>
2. **Попова, А. (2016) Влияние на миграционните процеси върху функциите на семейството. В: Социология и икономика, бр.3, година 6, Висше училище по сигурност и икономика Пловдив, ISSN 1314-3603/, стр. 35-42**
3. **Попова, А. (2016) Феноменът „транснационални семейства“ в актуални изследвания. В: Сборник от Студентска научна сесия, Русенски университет „А. Кънчев“, ISSN1311-3321, стр. 266-274,**
<http://conf.uni-ruse.bg/bg/docs/sns/2016/OZZG.pdf>